

Образ ворога-чужинця – складова українського “національного міфу”

О. О. Тищенко

Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет»
Corresponding author. E-mail: ukrkafedra@ukr.net

Paper received 20.03.18; Accepted for publication 28.03.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-159VI46-16>

Анотація. Наприкінці 80-х років XX ст. вірші поетів празької школи звернули на себе увагу критиків і літературознавців. Відтоді залишається актуальним вивчення еміграційної літератури в період між двома світовими війнами. Упродовж останнього десятиліття поезію празької школи було літературознавцями досліджено в багатьох аспектах. Особливістю українського “національного міфу”, внаслідок історичних та інших зовнішніх факторів постала проблема самоідентифікації. Міф складається не тільки з сакральних орієнтирів, а й із застережень оминати шляхи, що можуть призвести до хаосу; важливим уявлялось змалювання фальшивих зразків, які, з погляду міфопоетики, не просто викривлюють дійсність, а й призводять до антикосмосу. Для України 20-х років вирішити питання орієнтації було життєво необхідним. Йї слід було вибрати шлях розвитку, що, як зауважують культурологи, визначається трьома факторами: внутрішнім потенціалом нації, культурою, що оточує націю, і культурою, яка виступає символом прогресу. Адаптація українця до свого простору залежала від визначення домінанти культури сусіда, від стосунків з ним.

Ключові слова: міф, самоідентифікація, міфопоетика, образ, “поети-пражані”.

Вступ. Термін “Празька школа” використовується багатьма літературознавцями і сприймається вже як спроба об’єднання певного кола українських поетів в одну групу. Празька група українських письменників існувала не стільки як літературний гурток, скільки як специфічне об’єднання творців нової ідентичності української нації. Згаданий гурток відповідав лише деяким ознакам школи, серед яких – особисті контакти, наявність ідеолога, подібність тематики. А також сам топонімічний принцип назви шкіл. Слід вказати, що Прага на той час була великим культурним центром, з представниками чеського модернізму мали “пражані” особисті контакти. Українська інтелігенція вела в Чехословаччині активне життя, брала участь в культурно-просвітницькій роботі, влаштовувала виставки, аби познайомити чехів з українською культурою; водночас і сама дуже цікавилася чеською культурною спадщиною. Крім того, не можна не згадати значний вплив на українське національне відродження національно-виховної діяльності чеських патріотів. Українців, що після тимчасового, як здавалося, перебування в Чехословаччині мали повернутися в Україну, закликали набиратися чеського досвіду.

Короткий огляд публікацій з теми. Під празькою поетичною групою розуміють українських екзильних письменників міжвоєнного періоду, чия творчість почалася л в еміграції – переважно у Празі та в Подебрадах (М. Неврлий). До “пражан” зараховують Ю. Дарагана, М. Гриву, Є. Маланюка, Л. Мосендза, О. Стефановича, О. Лятуринську, О. Ольжича, Ю. Клена, О. Телігу, Г. Мазуренко, І. Ірлявського, І. Колоса, А. Гараскевича, а також прозаїків М. Чирського, Н. Королеву, У. Самчука, критика М. Мухіна. Самі представники цього угруповання (Є. Маланюк, Н. Лівницька-Холодна) існування празької школи не визнавали, а назву вважали штучною (її було накинуто В. Державиним). Топонімічний принцип у назві школи дійсним фактам не відповідав (адже Ю. Липа взагалі у Празі не був; Н. Лівницька-Холодна та Є. Маланюк мешкали також у Варшаві, де стали учасниками групи “Танк” або так званої Варшавської), і навіть може виникнути непорозуміння, оскільки в Празі на той час перебували також О. Олесь, М. Вороний, учасники групи “Жовтневе

коло”, російські емігранти). Місце (Прага) та час (між двома світовими війнами) Ю. Шерех називає зовнішніми обставинами. Особливої уваги заслуговують розвідки Ю. Шереха, в яких висловлено багато думок: свідоме ілюзіїтворення празької школи, спільна ідеологія в “пражан” внутрішня вичерпаність їхньої пізнішої поезії, синтез неокласицизму і неоромантизму в поетичній творчості 20-х років як початок нового руху, комплекс батька в житті і творчості О. Лятуринської, уявний світ в її пізній творчості.

Мета дослідження полягає у розкритті феномену празької школи як відображення складних процесів пошуку нового національного обличчя, аналізі механізмів створення міфу про “чужинця”, процесі пошуків нової державницької ідеології «пражан».

Матеріали та методи. Об’єктом дослідження є лірика празької школи та поетична творчість окремих представників української діаспори. Для досягнення мети у роботі застосовано структурний, порівняльно-історичний, історико-генетичний методи наукового вивчення явищ художньої літератури.

Результати та їхнє обговорення. Західна картина світу весь час змінювалася, що давало Україні можливість сподіватися й самій коли-небудь опинитися в центрі. Додаткові сподівання вселяв той факт, що в європейській свідомості українці практично були відсутні, отже “нас” ще могли б оцінити, на заваді чому не стануть жодні стереотипи стосовно України. Та, на жаль, не було враховано те, що символом прогресу європейська культура тоді вже перестала бути, саму її захопили східні ідеали, вона страждала від браку віри у власні сили, від руйнування культурної парадигми та європейських філософських систем, релятивізму, загальної кризи цивілізації й культури. Розвиток українських традиційних елементів і культурних цінностей пов’язував Д. Донцов із поверненням українців обличчям до Заходу з його системою цінностей, ближчими українцям, і прикметами, необхідними для повноцінного суспільства. Захід уявлявся не стільки духовною скарбницею, скільки засобом відділитися та самоідентифікуватися.

Водночас із творенням міфу про власну значущість і повноцінність відбувалася містифікація зовнішнього оточення, міфологізація образу сусіда. Національне

відродження супроводжував перегляд культурних орієнтацій та зв'язків, основою якого були не раціональні політичні чи економічні міркування, а побудова нової картини світу, в центрі якої мав постати власний народ. Більш ніж за півсторіччя, за умов нового національного відродження, подібні центристські тенденції знову спалахнули з новою силою, породжуючи нові міфи, зокрема спекулятивні теорії про прабатьківщину аріїв.

Слід згадати поетичну, вільну форму українського націоналізму, яку В. Рудко характеризує так: "Між обома світовими війнами повелася у нас мода писати на теми суспільні, політичні, а там далі навіть на теми формотворчого процесу українства "поетично", "вільно". За давніших десятиліть українська історична наука мала поважний вплив на наше життя. Між обома війнами він страшенно змалів, як змаліло значення досліду й пізнання нашого життя. Зате набрали переможного значення "ідеології", це великою мірою незалежне від пізнання і на нетерпимій та завжди більш чи менш містичній "вірі" будовані системи "поглядів" на засадничі справи українського буття. Що ці "системи поглядів" довільністю своїх тверджень нагадують дещо "поетичну свободу", не треба дивуватись. "Ідеології" почали щораз більше приходити до голосу на нашому Заході між обома війнами; серед нашого громадянства на чужині вони всемогутні. Пів- і чверть поезія на теми суспільного життя й політики, що її проповідували різні групи націоналістичного середовища, – це тільки блідий відблиск панівного в нас "ідеологічного", отже, утопійного, сліпою вірою наснаженого й позбавленого елементів політичної культури думання" [4, с. 353–354].

Оскільки національна ідентифікація охоплює весь колектив, поступово концепція переорієнтації України з Росії на Європу охопила національну свідомість і стала основою для створення масових міфів. Як будь-який масовий феномен, національний рух був пов'язаний з колективним проявом архетипів даної нації. Ту небезпеку, що виникає при створенні масових явищ, переборював яскравий індивідуалізм неоромантиків 20-30-х років, і поступово індивідуалістські тенденції заволодівали людиною колективу, тим більше, що певні міфи свідомо культивувалися і для їхнього існування потрібні були маси. Витісненню підсвідомим реального сприяло те, що надії не справдилися, мрії не здійснилися, а міфологічна віра в силу слова виявилася безплідною. Все це виявляло почуття спустошеності та розгубленості і ставало благодатним матеріалом для дослідження архетипів національного менталітету. Але, з іншого боку, ця ситуація дуже небезпечна, їй притаманні екстремістські настрої, втрата почуття гумору і відстороненість, внаслідок чого втрачається здатність розрізняти правду й вигадку, та і реальність, міфологічні витвори вважалися дійсністю.

Про небезпеку підкорення націоналізму стихіям писав В. Рудко, проаналізувавши націоналістичні рухи молодих у 30-х роках: "Великий зрив молодого покоління нашого Заходу обернувся на сліпу силу, що роздирає сама себе. Загроза полягала не в недостатці "стихійної", наскрізь чуттєво наснаженої волі до дії, а в зловісній недостатці видної, "розумної" й відповідальної, на довшу мету діючої волі. "Стихія" нищить

розумні й відповідальні елементи й розтворює вкінці саму себе. Небезпечно плекати міфи "стихії", що слушного часу зробить усе... Культ непомилно діючої "стихії", що його пропагують у націоналістичному середовищі, – це шлях дуже небезпечної самоомани" [4, с. 373].

Другому поколінню емігрантів в американській дійсності присвятив окрему статтю В. Ісаїв. Він використовує класифікацію асиміляційних процесів американськими соціологами, які розрізняють культурну (в основному поведінкову із засвоєнням способів мислення, звичок, вартостей), структуральну (утворення зв'язків з людьми нової країни) та ідентифікаційну асиміляцію (ототожнення з даним народом, психологічне прийняття для себе іншої національності).

Взагалі слово "нація" для української молоді не має вже того символічного значення, якого йому надавало старше покоління. "Під цим словом молодь назагал не розуміє духом поєднаної, персоніфікованої цілості, а просто, як американці це розуміють, державну організацію. Тому й поняття двох батьківщин тут не зовсім відповідає дійсності, бо не вказує воно на різниці в ототожнюванні. Це поняття більш нормативне, ніж аналітичне" [1, с. 108]. Ідеальний образ нації створюється не з марнославних мотивів, він виконує функцію провідника, а вигадані складові колективного "я" сприяють усвідомленню нацією власної неповторності як основної рушійної сили національного розвитку. Бажання нації записати себе до певного культурного контексту, ідентифікувати себе з деякими категоріями й реаліями - основа її, нації, життя, форма самовираження та джерело подальшого розвитку, ґрунт для політичних досягнень і здійснення сьогочасної мети або мрії про майбутнє. Румунський компаративіст О. Дима як на один із недоліків праць, у яких досліджується віддзеркалення "національних типів" у літературі, вказує на, зосередження уваги переважно на історії й соціології. Справді, суспільні чинники дуже важливі, та необхідно зважати й на психологічний момент: міф про сусіда – обов'язковий елемент власного "національного міфу", отже, перший має з'ясувати незрозумілу силу, непереможність, владу сильнішого етносу; цей міф може мати свідому спрямованість, виконувати функцію консолідації нації. К. Майноуг стверджує, що націоналізм – це політичний рух, який залежить від почуття колективної образи на чужоземців. Образа повинна бути спричинена іноземцями. На думку цього дослідника, анатомія націоналізму має три ступені. Перший з них – збудження, період, упродовж якого певна нація усвідомлює себе нацією, що страждає від гноблення. Зазвичай це період рішучого відвертання від чужих ідей та всього чужоземного. Це час тривожних пошуків культурної ідентичності... Другий ступінь – боротьба за незалежність і останній – консолідація. До того ж не є важливим, чи відповідає образ ворога дійсності. Іноземний гніт може бути не тільки реальним, а й уявним. Найголовніше – розвинути теорію нації та об'єднати усіх її членів в органічне ціле, яке б мислило й почувало себе чимось єдиним.

Виводячи формулу нації, Ю. Липа разом із "власним тереном" та "власного місця", які виникають поперемінно (адже кордони можуть змінитися під час

війни, а місію еліта нації може не відчуті), називає також обов'язкову доміанту – “почування нехоті до чужих”. Національна свідомість у тих народів, яким доводиться ще тільки виборювати свою національну державу, спрямована, принаймні тимчасово, проти уявного супротивника, проти іншої нації, проти багатонаціональної держави. Ці народи визначають свою національну тожність або національну свідомість у негативний спосіб: відмежуватися від сусідів або прирівнювати себе до них. “У конфронтації з чужим – іншою мовою чи релігією, іншими звичаями, іншою політичною системою – вони можуть усвідомлювати свої власні тісні зв'язки, свою спільність, на основі яких їм легше спілкуватися одне з одним, ніж із тим у вірші “Народи” Ю.Липа, охарактеризувавши французів, англійців, німців, радить: “...Пізнай їх. Кожен з них є собою, а ти – Українець” [2, с. 46]. У другій частині твору автор змальовує росіян, які протиставлені власній нації (чого не було зроблено стосовно українців та народів Західної Європи):

А – Москвин той – як з лісу, кричить – як з болота,
То безецний і голий, то – тхір, от як мить!
То надмірна в нім вірність, то – бунт. В нім охота
То ридати перед кимсь у гримасах, то знову палить.
...Українець – не крик, він не любить сует... [2, с. 47].

Образ “ворога” і міф про власну націю створювалися за допомогою різних моделей – метонімії та метафори. Метафора і метонімія представляють два поетичних типи – поезію асоціації на основі порівняння, що залучає множинність світів, породжує множинність інтерпретацій, та поезію асоціації на основі суміжності, що будується за певною моделлю у межах дискурсу одного світу. Дані типи – це набір та поєднання, парадигма та синтагма. Оскільки міф про українську ідентичність будувався на пошуках, то продуктивною моделлю стала метафора.

Прикметно, що ідентифікація, пошук самоотождення, створення міфів здійснюються за допомогою метафори, а метонімії належить стислість стилю, психологічні перенесення. Метафоричними вважаються, зокрема, такі стилі, як романтизм та необароко, до художніх систем яких зверталися “пражани”. Поетичні моделі – це не просто художні тропи, а й стилі мислення і навіть фундаментальні способи конструювання ідентичності. Національний дискурс будується за чотирма конкурентними парадигмами, які наперед визначають репрезентацію ідентичності. Ці стилі можна інтерпретувати як результати чотирьох підставових архетропів та їхніх відповідних, менш показових, фігуральних субваріантів. Метафора є підставовим тропом анархічного націоналізму що передбачає сутнісну єдність індивіда та колективу, взаємну щирі прихильність, єдність конкретного й абстрактного, перцепції та концепції, діяльного та споглядального ще до їхнього поділу на антиномії. Метафоризація – це і є той процес мислення, з якого постає дискурс колективної ідентичності. Дух батьківщини становлять символи та персоніфікації, зосереджені довкола ідеалу свободи, – такі, як Мати (уособлення рідного краю, *patio*, етимологічно пов'язане з поняттям народження), Дитя (початкова, невинна, спрощена версія як індивіда, так і суспільного оновлення, крізь яке проходять усі члени спільноти) і

Шлюб (цілком очевидний, прямолінійний символ єднання). Через кожну зі своїх спільнот, заангажованих у ці метафоричні ритуали єднання, нація набуває атрибутів суспільного атома – родини. Метафори з минулого, спільного походження та неповторних рис є багатосуттєвими. Метафора спирається на єдність активності оцінки, заснована на емоційно-вольовому взаємозв'язку та спорідненості слів. Єдність у метафорі створюється не логічністю думки, а почуттями активності при оцінюванні. Це не предметно необхідний зв'язок, який позбавляє суб'єкта почуття та волі поза собою, це – суто суб'єктивні зв'язки, що потребують єдності почуття та волі суб'єкта. Оцінка, висловлена в метафорі, справді формує предмет.

Поряд з метафоризацією “пражани” на початку творення “національного міфу” зверталися до таких художніх засобів, як відмінність та контраст, цілковита відокремленість через розрізнення й протиставлення. Засобом самоствердження, компенсацією комплексу неповноцінності, волі, невротичної невлаштованості був механізм перенесення. Фантазія перенесення може мати два аспекти – сексуальний і жаждоу владі. Певні часові проміжки змусили переглянути ці стосунки. Більше того, потяг сприймався як щось брудне, що призводить до втрати сили. “Кожна ненависть росте з любови й може ненависть до Росії є тільки метафорою зрадженої любови”, – розмірковував Ю.Шерех [5, с. 340].

Відзначимо, що непохитності національної свідомості (яка часто співвідноситься з релігійним елементом) навчаються і в інших “чужинців”. У вірші Г. Мазуренко “Бранка татарка” розповідається, як татарку дівчиною захопили в полон, хрестили, та вона розмовляла про Коран з сином своєю мовою і вірила, що її душа після смерті перелетить на батьківщину. Поема Ю. Клена “Жанна д'Арк” побудована на протиставленні французької революційності українській млявості, шампанських ланів сарматським широким просторам”. Портрет героїні змальовано з використанням релігійної символіки, а образ України – за допомогою мотивів “Слова про Ігорів похід”, які допомагають висловити негативну оцінку українського життя. Сюжет оповідання Л. Мосендза “Хазарин” – вбивство жида-агітатора, який приїхав до села читати атеїстичні лекції. Для селян неприйнятним було те, що цей агітатор, виступаючи проти християнської релігії, сам дотримувався своєї віри, носив ритуальний одяг, мав яскраві ознаки своєї нації.

Відповіддю на пацифізм і небажання “чужої гнути свободи” стала ідея боротьби, експансії, насильства, або просто – “імперіалізм”. “Нація, що замикається у своїх межах, не тужить за духовою і державною експанзією, не знає імперіальної тенденції, – нація нежива, – стверджував О.Ольжич. – Імперіальний ідеал ніколи не покидав нації, що створила свого часу найбільшу й наймогутнішу європейську імперію, від Юр'єва до Ярослава й Тьмутаракані, опановуючи Каспій і Чорне море, зводячи бої від Білої Вежі до Кракова, Опави і Братислави і від Німану до Переславця і Доростола” [3, с. 247].

Такий ненависний колоніальний дискурс не заперечується у випадку власної нації, а прибирається собі, примірюється на себе, адже, на думку Д. Донцова, слабші нації не прилучаються до прогресу

су і тому нездатні на незалежне життя. Право на самовизначення мають тільки ті нації, в яких є сильним “імперіалістичний дух”. Д. Донцов часто користувався прикладом росіянина та його вдачі, очевидно, вважаючи позитивними окремі властивості російського характеру.

Окрім “імперіалізму”, привабливою уявляється, зокрема, й ідея “третього Риму”. На перетворення сонного Києва на залізне місто-державу, на “третій Рим”, “наш неминучий Рим” чекає Є. Маланюк. І це тоді, коли сам Рим був пов’язаний з ідеєю не націоналізму, а космополітизму. В історичному Римі найбільше шанованою була людина, вільна від зовнішніх уподобань, хибних думок та пристрастей, тому будь-який поділ ззовні – громадянський, національний тощо – визнавався умовним та уявним: Рим існував не для

римлян, а для світу.

Висновки. Поезія празької школи була пошуком нової національної ідентичності і творенням нового обличчя нації за допомогою міфу.

Національна ідентичність – конструкція, що складається з багатьох взаємопов’язаних компонентів. Завдяки багатомірності національна ідентичність стає гнучкою і може ефективно поєднуватися з іншими ідеологіями та рухами. Це категорія рухлива, вона змінюється залежно від актуальних потреб самовизначення нації у світі.

Творення нового “національного міфу” та нової ідентичності української нації стало основним об’єднуючим фактором діяльності празької школи, що виявився у співзвучності мотивів і міфологем, у спільній тематиці й антиколоніальному пафосі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ісаїв В. Друге покоління емігрантів в американській дійсності / В.Ісаїв // Сучасність. – 1969. – № 4. – С.102–110.
2. Липа Ю. Поезії : [Текст] / Упор. Є. Маланюк. – Торонто: Накладом Укр. Лікарського Товариства Північної Америки, 1967. – 292 с.
3. Ольжич О. Незнаному воякові: [Текст] / О. Ольжич. – К.: Фондація імені О.Ольжича, 1994. – 432 с.
4. Рудко В. Чинний націоналізм: активність versus культура / Упор. О. Проценко, В. Лісовий // Націоналізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С.350–385.
5. Шерех Ю. Про самвидав на іншому континенті, про ненависть, про новітню поезію і про інші речі і нації / Ю.Шерех // Третя сторожа. – Балтимор – Торонто, 1991. – С.331 – 349.

REFERENCES

1. Isaiv V. Druge pokolinnya emigrantiv v amerikanskij dijsnosti / V.Isaiv // Suchasnist'. – 1969. – № 4. – S.102–110.
2. Lipa Y. Poezii : [Tekst] / Upor. E. Malanyuk. – Toronto: Nakladom Ukr. Likars'kogo Tovaristva Pivnichnoï Ameriki, 1967. – 292 s.
3. Ol'zhich O. Neznamomu voyakovi: [Tekst] / O. Ol'zhich. – K.: Fundaciya imeni O.Ol'zhicha, 1994. – 432 s.
4. Rudko V. CHinnij nacionalizm: aktivnist' versus kul'tura / Upor. O. Procenko, V. Lisovij // Nacionalizm: Antologiya. – K.: Smoloskip, 2000. – S.350–385.
5. Sherekh Y. Pro samvidav na inshomu kontinenti, pro nenavist', pro novitnyu poeziyu i pro inshi rechi i naciï / Y.Sherekh // Tretya storozha. – Baltimor – Toronto, 1991. – S.331 – 349.

The image of the enemy-stranger is part of the Ukrainian "national myth"

O. O. Tishchenko

Abstract. In the late 80's of the XX century poems by the poets of the Prague school attracted the attention of literary critics. Since then, the study of emigration literature in the period between the two world wars has become relevant. During the last decade the poetry of the Prague School was studied by literary scholars in many aspects. A feature of the Ukrainian "national myth" due to historical and other external factors was the problem of self-identification. The myth consists not only of sacred landmarks, but also of the precautions to avoid paths that can lead to chaos; an important depiction of false samples, which, in terms of mythopoetics is not just distorting reality, but also leads to anticocosmosis. For Ukraine the 20-ies to decide the issue of orientation was vital. It should have chosen the path of development, which, as observers of cultural studies, are determined by three factors: the internal potential of the nation, the culture surrounding the nation and the culture that serves as a symbol of progress. The adaptation of a Ukrainian to his space depended on the definition of the dominant culture of a neighbor, from relations with him.

Keywords: myth, self-identification, mythopoetics, image, "poets of the Prague School".

Образ врага-чужеземца – составляющая украинского “национального мифа”

О. А. Тищенко

Аннотация. В конце 80-х годов. стихи поэтов пражской школы обратили на себя внимание критиков и литературоведов. С тех пор остается актуальным изучение эмиграционной литературы в период между двумя мировыми войнами. В течение последнего десятилетия поэзию пражской школы литературоведами было исследовано во многих аспектах. Особенностью украинского “национального мифа”, в результате исторических и других внешних факторов встала проблема самоидентификации. Миф состоит не только из сакральных ориентиров, но и с предупреждений обходить пути, которые могут привести к хаосу важным представлялось изображения фальшивых образцов, которые, с точки зрения мифопоэтики, не просто искажают действительность, но и приводят к антикосмосу. Для Украины 20-х годов решить вопрос ориентации было жизненно необходимым. Ей следовало выбрать путь развития, что, как отмечают культурологи, определяется тремя факторами: внутренним потенциалом нации, культурой, окружающей нацию и культурой, которая является символом прогресса. Адаптация украинца к своему пространству зависела от определения доминанты «культуры соседа», от взаимоотношений с ним.

Ключевые слова: миф, самоидентификация, мифопоэтика, образ, “поэты-пражане”.